

OKTAY AHMED*
"AZİZ KIRIL VE METODİY" ÜNİVERSİTESİ, "BLAJE KONESKİ"
FİLOLOJİ FAKÜLTESİ TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BÖLÜMÜ

TÜRKÇEDE İSİMLERİN MORFEMİK YAPISININ TEORİK MODELİ

Türkçenin morfolojik yapısı hakkında çok sayıda çalışma vardır, ancak morfem bazında teorik olarak bu yapının gerçek yüzünü ele alan çalışmalar yok denecek kadar azdır.

Türkçenin morfemik yapısını inceleyen çalışmalarda, çoğu zaman boş morfem (null morpheme, /-Ø/) gözden kaçıp, gerçek bir teorik model ortaya konulamamıştır. Boş morfemin aslında Türk morfolojisinin çok önemli bir morfemi olduğunu vurgulayan çalışmalar da yapılmıştır (Ahmed, 2008; Шабанова, 2009).

Genel olarak Türkçenin morfem bazlı bir bütünsel modeli henüz çıkarılmadığından dolayı, bu bildiride ilk defa isim unsurlarının çekim ekleriyle beraber morfemik yapısının teorik modeli ele alınmıştır.

Çalışmada verilecek olan teorik modelde isim kök, gövde veya unsurlarından sonra dizilebilen çekim ekleri kümelerine (clusters) ayrılmıştır ve bunların varlığı veya eksikliğinin anlam ve sentaktik düzeyde semantik farklılığa yol açtığı gösterilmiştir.

Bu çalışmada sadece isimsel (nominal) model ele alınmıştır. Fiilsel (verbal) modelin teorisi daha karmaşık olduğu için, buna burada değinilmemiştir.

Çalışmada bu teorik model ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır ve diğer daha büyük çalışmalara yol göstereceği umulmaktadır.

Anahtar kelimeler: isimler, teorik model, morfemik yapı, boş morfem, aitlik eki.

1. Giriş

İsimler bir dilin en büyük kısmını oluşturan bir kelime türüdür. Çocuklar dili öğrendiklerinde, ilk önce isimlerden başlar, daha sonra fiillere geçer (Çocuk Gelişimi ve Eğitimi: Dil Gelişimi: 9–11).

* oktay@flf.ukim.edu.mk, oktayahmed@gmail.com

Türkçede sıklık bakımından en çok kullanılan ilk 100 kelime arasında isimler %54'lük payla, en çok kullanılan kelime türüdür (Çal 2015: 726).

Dilin bu kadar önemli bir kelime türü olan isimler üzerine yapılan çalışma sayısı bir hayli kabarıktır. Her dilbilgisi kitabında ve dil çalışmalarının en büyük bölümünde isimlerden bolca bahsedilmektedir.

2. Kavramsal Çerçeve

Türkçede kelimelerin morfemik diziliş bakımından yapısı şöyledir:

kelime + yapım ekleri + çekim ekleri

Yapım eklerinin geldikleri kelimeye farklı anlamlar yükleyebileceğine göre, bu sınıf eklerden sonra gerek fiil gerek isim soylu kelimelerden elde edilen yeni isimler, bu çalışmada sadece isim unsurları olarak ele alınacaktır.

Demek ki, bu çalışma sadece isim merkezli bir çalışmadır ve sadece isimsel (nominal) model ele alınacaktır. Fiisel (verbal) modelin teorisi daha karmaşık olduğu için, makale gibi kısa bir çalışmada ortaya konulamayacaktır.

Küçültme, cins gibi isim gramer kategorileri burada ele alınmayacaktır, çünkü bunlar yapım ekleri ekseninde baş gösteren özelliklerdir. Çalışmada, isim unsurları olarak hem leksik özellikleri isim olan, hem de sentaktik görevleri bakımından kelime grupları olan unsurlar ele alınacaktır. Leksik bazda unsurlar isim kökleri veya isim gövdeleri veya yabancı kelimeler ve bu kelimelerden elde edilmiş yeni isim gövdeleri olabilirler. Kelime grubu olarak isim unsurları genelde isim ve sıfat tamlamalarıdır, ancak daha nadiren diğer kelime grupları da görülebilir.

Sıfat tamlamalarında sıfat unsuru sayı sıfatından oluşmuşsa, isimden sonra sayı işaretleyicisinin her zaman boş morfem olduğu gibi daha çok araştırma gerektiren derinliklere inilmemiştir.

Topluluk adları çekimlilikten önceki aşamada anlamı kapsadığı, çekimlilik işaretleyicilerini etkilemediği ve farklılık yaratmadığı için, çalışmada tüm diğer isim unsurları olarak var sayılmıştır.

Ondalık, *farkındalık* gibi kelimeler bu çerçevenin dışında tutulmuştur, çünkü burada /-DA/ eki durum eki olarak değil, kalıplaşma olduğu için, yapım eki olarak kullanılmıştır, bunlar da bu çalışmanın dışındadır. Çekim eklerinin bazen çekimliliğin dışına çıkarak, yapım eki görevinde kullanıldığı bilinen bir durumdur (Ergin 2009: 168).

Bu kadar önemli bir kelime türü olan isimlerin bütünsel morfemik yapısı şimdiye kadar ne Türk ne de yabancı dilciler tarafından henüz ortaya konulamamıştır.

İsimlerin diğer sentaktik unsurlarıyla olan ilişkileri başka bir seviyeyi teşkil ettiği için, ele alınmamıştır.

İsimlerin morfemik yapısının teorik modelini ortaya koymak için, isimler ve isim unsurlarından sonra gelebilen sayı, iyelik, durum, aitlik ve soru işaretleyicilerinin (markers) analizde küme (clusters) olarak ele alınması gerekecektir. Kümelerde eksik olan işaretleyiciler boş morfem (/Ø/) olarak ele alınacaktır. Boş morfemin aslında Türk morfolojisinde çok önemli bir morfem olduğu, son yıllarda yapılan çalışmalarda ortaya konmaya başlanmıştır. Bu çalışmaların sayıca artması (Ahmed 2008; Шабанова 2009; Öner 2009; Aydın 2012; vb.), Türk dilbiliminde büyük bir boşluğun doldurulmaya başlanması, sevinç vericidir.

Bu teorik modelin bir diğer çok önemli parçası, /-ki/ işaretleyicisidir. Bu işaretleyici sadece lokatif ve genitif eklerinden sonra ve isimden sonra gelen başka bir isim unsurunun düşmesiyle, o unsurun yerine kullanılır. Eskiden varyantları olan aitlik eki; *dünkü*, *bugünkü*, *çünkü*, *öbürkü* gibi birkaç örneğin dışında bugün tek varyantlı bir ektir (Korkmaz 2009: 263–266).

Kısacası, isimlerin morfemik yapısının teorik modeli adı altında, isimlerin çekim morfemlerinin dizilişleri kümeler halinde belirlenmiştir. Kümelerin işaretleyicileri ya boş morfem ya da artı morfem (somut olarak var) olduklarından dolayı, ismin cümle içindeki görevini de etkilemektedir.

3. Yöntem

Çalışmanın temelini iki yöntem oluşturmaktadır:

1. Gözlem: İsimlerin morfemik yapısı yıllarca gözlemlenerek, not alınmıştır.
2. Derlem araştırmaları: Farklı elektronik derlemlerde isimlerin hangi şartlar altında hangi işaretleyicileri aldıkları incelenmiştir.

4. Bulgular

İsim ve isim unsurlarının alabileceği işaretleyiciler, beş kümede toplanabilir:

4.1. Sayı. İsimlerde sayı işaretleyicisi kümesinde boş morfem (/Ø/) teklik, artı morfem (bu durumda /-lAr/) ise çokluğu belirtir.

4.2. İyelik. Bu küme, ismin iyisini belirtir. Teklik ve çokluk şeklinde, isimlerin iyisi üç kişide olabilir. İyelik kümesi boş morfem (/Ø/) şeklinde olamaz.

4.3. Durum. Durum kümesinde iki morfemik durum bulunmaktadır. Boş morfem (/Ø/), durumun nominatif olduğunu, artı (+, var) işaretleyicisi ise geriye kalan yedi durumdan biri olduğunu göstermektedir. İsmın durumları, farklı dilcilere göre farklıdır. Ergin bu sayıyı dokuz olarak veriyor (Ergin 2009: 227–228), ancak direktif (yön) durum ekleri (/rA/ ve /ArI/) tüm isimlere gelemediği için, bunu yapım eki olarak kabul etmek gerekir (Ахмед 2008: 23). Ergin'in kendisi de "Hal, ismin kendi dışında kalan kelimelerle münasebetini ifade eden gramer kategorisidir." demesine rağmen (Ergin 2009: 129), daha sonra "Bugün artık çoktan yapım eki durumuna girmiş bulunan bu yön ekleri [...]" diyerek (Ergin 2009: 242), kendisi de direktif (yön) eklerinin artık yapım eki olduğunu itiraf etmektedir. Bugünkü diğer ad durum eklerinden genitif ekinin, eskiden ayrı bir kelime olduğuna dair görüşler vardır ve bu görüşlere göre, genitif ve lokatif ekinden sonra aitlik ekinin gelmesine örnekler Uygurca gibi diğer Türk dillerinde de görülebilir (Grönbech 1995: 88-89).

4.4. Aitlik. Durum kümesinde genitif veya lokatif işaretleyicisi bulunduğu anda, aitlik kümesi de açılmaktadır. Aitlik işaretleyicisi boş morfem (/Ø/) veya artı (/ki/) şeklinde olabilir. Bir isim unsuruna aitlik işaretleyicisinin kaç defa gelebilir sorusuna morfolojik engel olmamasına rağmen, pratikte en çok iki defa gelebildiği görülmüştür, ancak bunlar da üst üste değil, sadece genitif ve lokatif durum işaretleyicilerinden sonra kullanılır. Demek ki, aitlik işaretleyicisi postpozisyondaki düşen isim unsurunun yerine gelir. Düşen unsurun eklerini önceki kelime aitlik işaretleyicisinden sonra alır.

4.4.1. Bu işaretleyicinin artı şeklinde olması için, ikinci bir isim unsurunun postpozisyonda olması ve düşmesi şartı bulunmaktadır. Aitlik kümesinde artı morfem bulunduğu anda, ikinci seviyede sayı, iyelik ve durum kümeleri de açılmaktadır. Aitlik işaretleyicisinin kullanılması, metin bağlamında mutlaka konuşmacılar tarafından bilinmesi gereken bir isim unsurunun düşmesini gerektirmektedir. Aksi halde, anlam olmaz veya yetersiz olur.

Örneğin:

[1] *Seven ve sevilen bir Hak benimki.* (Elif Şafak, "Aşk")

Örnekte aitlik işaretleyicisi, önceden verilen "seven ve sevilen Hak-kım" isim unsurunun yerine gelmiştir:

benimki < benim "seven ve sevilen Hak-kım"

- [2] *Oğlan onun adını sordu. Meryem olduğunu öğrenince, "Benimki de Mehmet Ali!" dedi. (Zülfü Livaneli, "Mutluluk")*

Cümledeki örnekte aitlik işaretleyicisi "adım" isim unsurunun yerine kullanılmıştır:

benimki < benim adım

- [3] *Sonra o zekâ pırıltısı söndü ve O'Brien'in yüzü de ötekilerinki gibi anlaşılamaz oldu. (George Orwell, "1984").*

Üçüncü örnekte aitlik eki "yüzü" unsurunun yerini almıştır:
ötekilerinki < ötekilerin yüzü

- [4] *İlk gelenlerin duaları korkunçtur. Yenilerinki daha da beterdir, eskilerinki ise beterin beteridir. (Victor Hugo, "Sefiller")*

Bu örnekte aitlik işaretleyicileri "duaları" unsurunun düşmesiyle görev üstlenmişlerdir:

yenilerinki < yenilerin duaları

eskilerinki < eskilerin duaları

Örneklere düşen unsurun sonundaki iyelik işaretleyicisinin aitlik işaretleyicisinden sonra gelmediği göze çarpmaktadır:

yenilerinki < yenilerinkileri < yenilerin duaları

eskilerinki < eskilerinkileri < eskilerin duaları

Bu olay, önceki üç örnekte de görülebilir ve "dilde en az çaba ilkesi" veya "dil ekonomisi" olarak da adlandırılabilir.

4.4.2. İkinci seviyedeki durum kümesinde genitif ve lokatif eki bulunduğu, ikinci seviyede aitlik kümesi açılmaktadır. Bu kümede artı morfem bulunması için, önceden üçüncü bir isim unsurunun bulunması ve bunun düşmesi gerekmektedir. Bu şartlar altında açılan ikinci seviyedeki aitlik kümesini takiben üçüncü seviyede sayı, iyelik ve durum kümeleri de açılmaktadır.

- [5] *Dördüncü katın balkonlarının kenarları, ikinci kattakilerinki gibi demir parmaklıklar yerine, üzerleri çiçek biçiminde kabbartmalarla bezenmiş ve her iki ucuna da gerçek çiçeklerin yetiştirilebilmesi için iki büyük mermer saksı iştirilmiş bir taş duvarla çevrelenmişti. (Elif Şafak, "Bit Palas")*

Bu örnek cümlede de "dilde en az çaba ilkesine" rastlanılmıştır. İki defa aitlik işaretleyicisini alan "kattakilerinki" örneğinde ikinci aitlik işaretleyicisi "kenarları" unsurunun yerine geçmiştir, fakat "kattakilerinki" kelimesi düşen unsurun eklerini almamıştır:

(ikinci) kattakilerinki < (ikinci) katta balkonların kenarları

- [6] *Daha doğrusu Rus memurların istibdad ve azametleriyle **bizimkilerinki** arasında nevi ve mahiyetçe bir fark var ama nedir ve neden geliyor iyice anlayamıyorum.* (Lütfi Fikri, Yücel Demirel, "Daima Muhalefet: Lütfi Bey'in Günlüğü")

Örnekte birinci aitlik işaretleyicisi, önceden geçen "memurların", ikinci aitlik işaretleyicisi ise "istibdad ve azametleri" bağlama grubunun yerini almıştır.

bizimkilerinki < bizim memurların "istibdad ve azametleri"

İsim unsurlarında çift aitlik işaretleyicisine internet forumlarında da sıkça rastlanılabilir:

- [7] *Onun marifetlerinin yanında **ötekilerinkisi** devede kulak.*

Yukarıdaki örneklerde görülen "dilde en az çaba ilkesi" bu örnekte çalışmadan, ikinci düşen unsurun (belirtili isim tamlamasının) iyelik işaretleyicisinin korunduğu görülmektedir:

ötekilerinkisi < öte insanların "marifetlerinin yanı"

- [8] ***Seninkisinininki** bildiğin savunma mekanizması.*

Bu örnekte birinci düşen unsur sıfat tamlaması, ikincisi ise birinciyle belirtili isim tamlamasındaki tamlanan unsurudur:

seninkisinininki < senin "verdiğin tepki" nin anlamı

4.5. Soru. Soru kümesi, ismin morfemik yapısının mutlak sonunda bulunmaktadır.

4.5.1. Aitlik işaretleyicisi boş morfem (/ -Ø/) olduğu durumlarda bu boş morfemden sonra, aitlik işaretleyicisi artı olduğu durumlarda ise, ikinci seviyedeki sayı, iyelik ve durum kümelerinden sonra gelebilir, ancak ikinci seviyedeki aitlik işaretleyicisinin boş morfem olması şartı vardır.

- [9] *Elbette, Ali'den çok değiştim, bizim aldığımız terbiye, yetiştiğimiz ortam çok farklıydı. [...] **Bizimki mi** iyiydi, **Ali'ninki mi** sahiden bilmiyorum.* (Ahmet Ümit, "Kayım")

Örnekteki aitlik işaretleyicileri "aldığımız terbiye, yetiştiğimiz ortam" sıfat tamlamalarının yerine kullanılmıştır. Farklı şahıslarda, farklı iyelik eklerinin kullanıldığını var saymak gerekir:

bizimki mi < bizim "aldığımız terbiye, yetiştiğimiz ortam" mı

Ali'ninki mi < Ali'nin "aldığı terbiye, yetiştiği ortam" mı

- [10] *Hep yanımızdakileri mi seviyoruz?-, dedi.* (Ahmed Hamdi Tanpınar, "Huzur")
yanımızdakileri mi < yanımızda olanları mı
- [11] *Kendi hayatını mı yaşayacaksın, yoksa sevgilininkini mi?* (Ahmet Ümit, "Bab-ı Esrar")

Bu örnekte "sevgilin hayati" belirtili isim tamlaması varken, tamlanan unsuru aitlik işaretleyicisiyle değiştirilmiştir, ancak tamlamanın sonundaki iyelik işaretleyicisi yeni kelimedede kullanılmamıştır. Burada da dil ekonomisinden bahsedilebilir:

sevgilininkini mi < sevgilininkisini mi < sevgilin hayatiını mı

4.5.2. İkinci seviyedeki durum kümesinden sonra ikinci seviyedeki aitlik kümesi işaretleyici artı ise, soru işaretleyicisi üçüncü seviyedeki sayı, iye ve durum işaretleyicilerinden sonra gelir. Soru şeklinde bu çifte aitlik işaretleyicisili örnekler bulmak çok zordur, ancak internet forumlarında kullanıldığı görülmüştür:

- [12] *Bu mesaj seninkisininkinin mi?*

Bu örnekte işaretleyici bağlamının yanlış kullanıldığı görülmektedir:
seninkisininkinin mi < senin arkadaşının "kız kardeşi"nin (internet mesajı) mı

Daha doğrusu, kelimedede gereksiz bir iyelik işaretleyicisi vardır. Bunun nedeni, üst üste iki defa /-kinin/ ek grubunun kullanılmasından kaçınmak olduğu tahmin edilebilir.

5. Yorum ve Tartışmalar

Aitlik işaretleyicilerinin kullanımında morfolojik olarak bir sınırlama yoktur, ancak karışıklığa yol açmamak için, pratikte bir isim unsurlarında en çok iki aitlik işaretleyicisinin kullanıldığı görülmüştür.

Yukarıdaki öne sürülenlerden hareketle, isim unsurlarının bütünsel morfemik yapısının teorik modelini çıkarmak artık mümkündür.

Bu model şu şekilde verilebilir:

$$\begin{aligned} & \{\dot{I}SİM\ UN\text{S}URU_1\} + \text{SAYI}_1 + \dot{I}YE_1 + \text{DURUM}_1 \\ & (+\text{AITLIK}_1([\#]\{\dot{I}SİM\ UN\text{S}URU_2\} + \text{SAYI}_2 + \dot{I}YE_2 + \text{DURUM}_2 \\ & (+\text{AITLIK}_2[\#]\{\dot{I}SİM\ UN\text{S}URU_3\} + \text{SAYI}_3 + \dot{I}YE_3 + \text{DURUM}_3)) \\ & [\#]SORU \end{aligned}$$

Modelin kısaltılmış şeklini şöyle düşünmek mümkündür:

$$\dot{I}U_1 + S_1 + \dot{I}_1 + D_1 (+A_1([\#]\dot{I}U_2 + S_2 + \dot{I}_2 + D_2 (+A2[\#]\dot{I}U_3 + S_3 + \dot{I}_3 + D_3)) \\ [\#]SORU$$

Pratikte tüm kümelerin işaretleyicilerle dolmuş olmasına örnekler bulmak çok zordur. Tüm kümelerin dolu olduğuna örnekler şu şekilde olabilir:

gözlerimdekilerininkilerinden mi < gözlerimde görünenlerinin kısımlarından mı

Morfolojik olarak tüm kümelerin dolması mümkünken, gerçek hayatta hemen hemen her zaman en az bir veya daha çok kümenin boş morfem olduğu görülmüştür:

kavramınki < kavram+Ø+Ø+ın+ki+Ø+Ø+Ø[#]Ø

çalışmalarındakiler < çalışma+lar+(ı)n+da+ki+ler+Ø+Ø[#]Ø

çantasınınkinde mi < çanta+Ø+(s)ı+(n)ın+ki+Ø+Ø+(n)de[#]mi

seninkisinininki < sen+Ø+Ø+ın+ki+Ø+(s)i+(n)ın+ki+Ø+Ø+Ø[#]Ø

6. Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada, kök ve yapım morfemlerinin dışında, kısaca isim unsurlarının morfemik yapısının teorik modeli çıkarılmıştır.

Morfolojik olarak hiçbir sınırlama olmamasına rağmen, pratikte bir isim unsurunda en çok iki aitlik işaretleyicisinin kullanıldığına dair örneklerle rastlandı.

Dilde karışıklığa yol açmamak için, iki aitlik işaretleyicisinin bile kullanılmasından kaçınmak gerekmektedir.

442 elektronik kitaptan oluşan şahsi derlem üzerine yapılan çalışmalar, aitlik işaretleyicisinin çeviri eserlerde en az iki defa daha çok kullanıldığını göstermektedir.

Birçok durumda, "dilde en az çaba ilkesi" doğrultusunda, düşen unsurun genelde iyelik işaretleyicisinin kullanılmadığı sonucuna varılmıştır. Bu olayın hemen hemen her zaman belirtili isim tamlamalarında baş gösterdiğinin farkına varılmıştır.

Bir durumda da, tamamen iki aynı ek bağlamından kaçınmak için, araya gereksiz yere bir iyelik işaretleyicisinin eklendiği görülmüştür.

Bu çalışmayla, dil çalışmalarında görülen isimlerin temel gramer kategorileri dışında da, isim unsurlarının morfemik yapısının çok daha uzun olduğu ortaya konulmuştur.

Analizlerde sadece var olan işaretleyicilerin değil, görevde farklılık yarattıkları için mutlaka boş morfemlerin de gösterilmesi gerekmektedir.

Kaynakça

2013. *Çocuk Gelişimi ve Eğitimi: Dil Gelişimi*, Ankara: TC Milli Eğitim Bakanlığı, 9–11.
- Ахмед, Октај. 2008. *Вовед во морфологија на шурскиот јазик*. Скопје: Филолошки факултет „Блаже Конески“.
- Ahmed, Oktay. 2008. Review of Turkish Null Morphemes. *Journal of Turkish Linguistics*, 2(1). 141–153.
- Aydın, Hasene. 2012. Dilde Sıfır Birim ve Sıfır Biçimbirim Kullanımı. *Turkish Studies*, 7(2), 169–181.
- Çal, Ahmet. 2015. Türkiyede Farklı Dönemlere Ait Kelime Sıklığı Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme. *Turkish Studies*, 10(8), 715–730.
- Ergin, Muharrem. 2009. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak.
- Gabain, Annemarie von. 2007. Türk Dillerinin Tipik Özellikleri. Çeviren: Mevlüt Gültekin. *Turkish Studies*, 2(2). 307–327.
- Grönbech, K. 1995. *Türkçenin Yapısı*. Çeviren: Mehmet Akalın. Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep. 2009. *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Öner, Mustafa. 2009. Kırım-Tatar Türkçesinde Sıfır Morfem. IV. *Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı, 26–28 Eylül 2009 Bildiri Kitabı*. Simferopol: Akmesit, 282–286.
- Шабанова, Мајда. 2009. *Морфосинтаксис на шурскиот функционални морфем /-Ø/, /-A/ и /-I/*. Необјавен магистерски труд. Скопје: Филолошки факултет „Блаже Конески“.

THEORETICAL MODEL OF MORPHEMIC STRUCTURE OF THE TURKISH NOUNS

Summary

There are many studies on the morphological structure of Turkish, but studies that deal with the true face of this structure on morphemic basis are just few.

In the studies that deal with the morphemic structure of Turkish, often the null morphemes (/ -Ø/) are ignored, and that's why no real theoretical model was revealed. There are also studies that stress the importance of the null morphemes as a very important morpheme of Turkish morphology (Ahmed, 2008; Шабанова, 2009).

In general, the theoretical model of the morphemic structure of the nominal elements together with inflection suffixes has been discussed here for the first time, since a morphemic based complete model of Turkish is not yet discussed anywhere.

In the theoretical model to be given in the study, the inflectional markers that could be lined after the noun roots, noun stems or nominal elements are separated to clusters and their presence or absence is shown to lead to a semantic difference in meaning on syntactic level.

In this study, only the nominal model is discussed. Since the theory of the verbal model is more complex, it is not mentioned here.

This theoretical model has been studied in detail in this study and it is hoped that it will lead to other more complex studies.

Key words: nouns, theoretical model, morphemic structure, null morpheme, relative suffix.